

Ökoturisztikai lehetőségek Kárpátalján

Rezümé. A tanulmány célja Kárpátalja ökoturisztikai erőforrásainak feltárása. A kérdés aktualitását jól jelzi az ökoturizmus iránti igény világszerte tapasztalt térnyerése, másrészt az a sokszínű megközelítés, ami az ökoturizmus fogalomrendszerében érhető tetten. Kárpátalja növény- és állatvilágának, védett értékeinek idegenforgalmi hasznosítása az itt élő közösség jólétének alapja lehet, melyhez a cikkben levont következtetések irányelveként szolgálhatnak.
Kulcsszavak: ökoturizmus, Kárpátalja turizmusa, fenntartható fejlődés, védett területek, nemzeti parkok.

Резюме. Мета даного дослідження – виявлення екотуристичних ресурсів Закарпаття. Про актуальність питання свідчить зростання запитів на екотуризм по всьому світу, а також багатосторонній підхід до системи понять в екотуризмі. Використання рослинного і тваринного світу та історично-культурних пам'яток Закарпаття з туристичною метою можуть стати основою добробуту місцевої спільноти, а висновки цієї статті можуть послужити дороговказом.

Ключові слова: екотуризм, туризм Закарпаття, сталий розвиток, території, що охороняються, національні природні парки.

Kárpátalját gyakran minősítik a helyi fórumok, média a „Kárpátok Svájcának”, utalva ezzel egyedi természeti értékeire és turisztikai lehetőségeire. Az idegenforgalom a világ számos területén kitörési lehetőséget jelent, ugyanakkor veszélyforrás is, hiszen a turisták tömeges fogadása nagy terhet jelent a fogadó területeknek.

Kárpátalja élővilága – köszönhetően a vidék sajátos elhelyezkedésének és természetföldrajzi adottságainak – jellemzően még nem volt kitéve azoknak az antropogén hatásoknak, amelyek a tőlünk nyugatabbra fekvő területek élővilágát mára már teljesen átalakították, megváltoztatták. Még az iparosítási terveiről nevezetes szovjet időszakban is csak részben hasznosították a megye gazdasági kapacitásait. Kárpátalja a változatos domborzati, éghajlati és vízrajzi adottságoknak köszönhetően olyan élővilággal rendelkezik, amely területenként Európa ősi arculatát idézi. A mai turizmusra egyre inkább jellemző a természet felé fordulás, amely nagy segítség lehet a megye turisztikai arculatának kialakításában.

I. Az ökoturizmus fogalma

1. Az ökoturizmus fogalmának meghatározása

Az ökoturizmus kialakulása a XX. század második felére tehető, amikor először kerültek felszínre a tömegturizmus negatív hatásai. Az első törekvések az ökoturizmus fogalmának definiálására az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején

* PhD; II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Földtudományi Tanszék, tanár.

** PhD-hallgató; PTE Földtudományok Doktori Iskola.

voltak, de általánosan elfogadott meghatározás ma sem létezik. Ennek oka, hogy világrészenként, régióként, országonként sokféleképpen értelmezik az ökoturizmus fogalmát. Míg egyes területeken (Észak-Amerika) az érintetlen táj, addig Európában általában átfogó jelleggel a természet és a helyi kultúra, társadalmi közeg képezi a megóvás lényegét (SULYOK 2001; GYURICZA 2009). Ukrajnában a turizmusról alkotott alaptörvény az idegenforgalom „fajtáit” felsorolva megemlíti az ökoturizmust, fogalma ugyanakkor egy el nem fogadott törvénytervezetnek köszönhetően szorosan kötődik a falusi turizmushoz (A turizmusról 1995; BERGHAUER 2012).

A terminus egyértelmű használata érdekében az ökoturizmus fogalmának értelmezése a továbbiakban az alábbi két nemzetközileg is elfogadott definíció alapján történik.

IUCN (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources) Ökoturizmus Programjának megfogalmazása:

„Az ökológiai turizmus vagy „ökoturizmus” a környezetért felelősséget vállaló utazás és látogatás a viszonylag zavartalan természeti területeken, azok természeti, valamint jelen és múltbeli kulturális értékeinek élvezete és értékelése céljából, úgy, hogy kíméli azokat a látogatás hatásainak mérséklésével, valamint a helyi népesség társadalmi, gazdasági előnyökhöz való juttatásával.” (www.kvvm.hu).

A WTO Kutatási Programjában használt definíció:

„A természet-alapú turizmus minden olyan fajtája, amelyben az utazó elsősorban a természetet, valamint a természetes környezethez kapcsolódó kultúrákat szeretné megfigyelni és megtapasztalni.” (VERÉCZI 2003)

2. Az ökoturizmus jellemzői és feltételrendszere

Az utóbbi évszázadban globálisan is jól tapasztalható a turizmus látványos gazdasági térnyerése, minek következtében évről évre tömegek mozdulnak meg, utaznak. Napjainkban már több mint 1 milliárd (2012/1,035 milliárd; UNWTO 2013) nemzetközi turistaérkezést regisztrálnak. A „tömeg” megjelenésének köszönhetően a turizmus minden területén, de az ökoturizmusban fokozottan előtérbe kerül a környezet és a természet, annak megóvása. Az elmúlt évszázadban nemcsak a tömegturizmus született meg mint jelenség, de jól észlelhetően megváltoztak a piaci igények és trendek, némiképp enyhítve a negatív hatásokat. Jól érzékelhető trend, különösen a fejlett országokban, a társadalom széles rétegeinél az egészségtudatosság erősödése és a természetvédelem fokozódó jelenléte többek között az oktatásban, és ez utóbbi jelenségnek sajátos vetülete a zöld mozgalmak térnyerése. A növekvő nagyvárosok lakossága is egyre inkább igényli a nyugodt, természet közeli környezetben való pihenés lehetőségét. Ezt az igényt elégítik ki napjainkban az ökoturizmus szolgáltatásai és az erre épülő természeti turizmus iparág (GYURICZA 2009).

A fenti folyamatok ismeretében ki kell emelnünk azokat az ismérveket, jellemzőket, amelyek egyértelművé teszik, mikor is beszélünk ökoturizmusról:

- természeti vonzerőkön alapul, de a természeti és kulturális erőforrások fenntartható használata egyaránt fontos;
- a terület vonzerőinek alapos, élményszerű megismerését mozditja elő, és hozzájárul természeti és társadalmi rendszerek egyensúlyának a fenntarthatóságához;
- védi a veszélyeztetett természeti és egyedi környezeti értéket, továbbá forrást teremt ezek állapotához, megőrzéséhez és a természetvédelmi szervezetek számára;
- minimalizálja az idegenforgalom negatív hatásait: csökkenti a szezonalitást, hosszú távon gondolkodik, erősíti a fogadóterület vonzerőinek komplex hasznosítását;
- jelentős oktató-nevelő hatással rendelkezik és növeli a környezet-, természetvédelmi és kulturális tudást (PÉNZES E. ET AL. 2008; GYURICZA 2009).

Az ökoturizmus megfelelő működéséhez bizonyos feltételeknek, követelményeknek teljesülniük kell. Ebben az esetben is szükség van megfelelő alap- és idegenforgalmi infrastruktúrára. Az ökoturizmus esetében fokozott figyelmet igényel a fejlesztés, kivitelezés, a termékek professzionális megközelítése – mindezekhez megfelelő szakemberek, kvalifikált munkaerő szükségesek. Mivel a motivációt jelentő turisztikai vonzerők eszmei értéke sok esetben felbecsülhetetlen, ezek megóvása csak megfelelő hatósági együttműködéssel és az érdeklődők irányába eljutott „ökokódex” betartásával biztosítható hosszú távon (PÉNZES E. ET AL. 2008).

II. Az ökoturizmus kárpátaljai erőforrásai

Kárpátalja turisztikai erőforrásainak alapját egyedi természetföldrajzi adottságai alapozzák meg. A vidék területének nyolcvan százalékát alacsony és középmagas hegyek borítják, helyenként megőrkítve a táj ősi arculatát, a Kárpátok vonulatának különleges flóráját és faunáját. Más tekintetben viszont még „felfedezésre” várnak a terület lakosságának kulturális hagyatékában rejlő erőforrások, amelyek szintén a tágabb értelemben vett ökoturizmus vonzerőit gyarapíthatják idővel.

1. Növényvilág

Kárpátalja növényvilága rendkívül sokrétű, a társulások egy jelentős része még természetes közegben figyelhető meg. A megye flórája 2613 fajt tartalmaz, melyek többsége őshonos. Az egyedi növényvilág-állományból 143 védett faj szerepel Ukrajna Vörös Könyvében, és 405 került Kárpátalja Regionális Vörös Listájára. Ez utóbbit a megyei tanács 2008-ban léptette életbe a térség növényvilágának megóvása céljából. Kárpátalja a növényföldrajzi beosztás szerint tekintve két – a Pannonicum és a Carpaticum – flóratartományba tartozik. A terület növényvilágának kialakulásában jelentős szerepet töltött be a vertikális tagozódás,

amely alapján a tengerszint változásával a következő régiókat különíthetjük el (KOHUT 2009):

- Sík vidéki planár régió;
- Előhegyi (kollin) régió (350–400 m): hegylábi tölgyesek;
- Középhegységi (szubmontin) régió (400–900 m): bükkösök öve;
- Hegyvidéki (montin) régió (900–1450 m): büккеlegyes jegenyefenyvesek – lucfenyvesek öve;
- Alhavas (szubalpi) régió (1450–1800 m);
- Gyephavas (alpi) régió (1800–2061 m).

Kárpátalja hegyvidéki része a rendkívüli fajgazdagságnak köszönhetően értékes területe az ismeretszerző és ökoturizmusnak, mivel könnyen kialakíthatóak a jellegzetes társulásokat, növényeket bemutató „botanikus paradicsomok”. A növények virágzásához, terméshozzásához igazítva az egyes túrák időpontját (a vidék vadon termő gyümölcsseit, gombafajtaít, gyógynövényeit bemutatva), és programszerűen beiktatva azok előfordulási helyét vonzóbbá tehető a bakancsos turizmus a természetjárás résztvevőinek is, illetve jól alkalmazható mindez oktatási keretek között is (BERGHAUER 2012).

2. Állatvilág

Kárpátalja faunájára jellemző az erdőlakó állatfajok túlsúlya, mivel a mezőgazdasági termelés során hasznosított sík vidéki területeken a természetes, őshonos pusztai növény- és állatvilág szinte teljesen eltűnt. A megyében közel 60 emlősfaj található, amelyek közül 56% a rágcsálók és ragadozók közé tartozik, a további 37%-uk a rovarvők és denevérek csoportját képezi. A nagyobb testű emlősök közül még előfordul a farkas, hiúz, medve, gímszarvas, őz, vaddisznó. Az itt élő madárfajok száma megközelíti a 250-et. Ez részben a gazdag vízi élőhelyeknek köszönhető (folyók, tavak, mocsarak). Ezeken a területeken többek között vöcsök, szürke gém, feketególya, tőkésréce, búbos kánya is előfordul. A ragadozó madarak közül több helyen is megtalálható a kígyászölgy, egerészölgy, erdei fülesbagoly, gyöngybagoly, vándorsólyom (ZSELICZKY 2009).

A megyében a vadászat kedvelt célpontjai a fácánok, foglyok, fürjek, de természetesen számos olyan madárfaj is honos, amelyek Európa más területein is nagy számban fordulnak elő, ezek természetes élőhelyükön való megfigyelése így Kárpátalján adott (pl. csóka, szajkó, seregély, házi veréb, tengelice, erdei pinta, vadgerle).

A megye sűrű és viszonylag tiszta vízhálózatának köszönhetően Kárpátalján 53 halfajt számlálnak. Nagy számban fordul elő a természetes vizekben a kecsege, compó, dévérkeszeg, sügér, márna, menyhal. A tavakban, lassú folyású vizekben fordul elő a törpe- és lesőharcsa, tőponta, kárász, csuka.

Kárpátalja változatos élővilágához tartoznak a kétéltűek (kárpáti göte, foltos szalamandra, barna ásóbéka, zöld levelibéka), a hüllők (keresztes vipera, rézsikló, kockás sikló, mocsári teknős, elevenszülő gyík, zöld gyík), valamint a rovarok (közel 20 ezer rovarfajta, melyből csak a bogárfajok száma eléri az ötezret) (ZSELICZKY 2009; POP 2009).

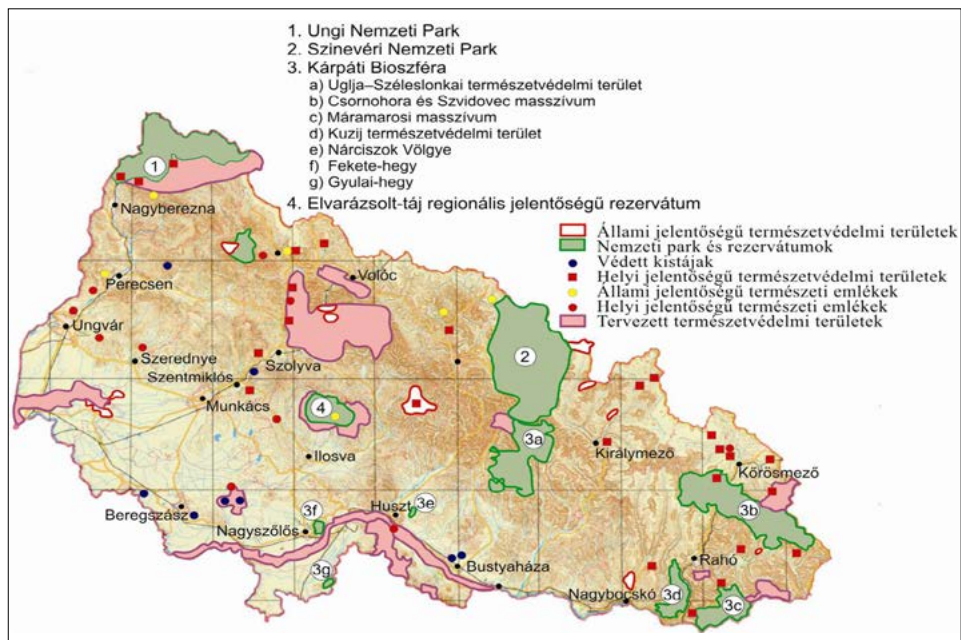
Turisztikai szempontból adottak a lehetőségek a horgász-, vadász- és vadleszturizmus fejlesztésére. A horgászturizmus szervezésének feltételei a Pisztraháza (a Munkácsi és az Ilosvai járás határán) melletti mesterségesen kialakított tavaknál szervezhető meg leghatékonyabban. Mivel Kárpátalja területének 56%-a erdővel borított terület, így a vadász- és vadleszturizmusnak megfelelő helyszínt biztosítanak a megyében működő erdőgazdaságok, amelyek hatékony működtetése és fenntartása időről időre visszatérő problémát jelent. A Beregszászi Erdőgazdaság Beregújfalui Vadgazdaságának területén (1475 ha) megfelelőek a körülmények és nyitottak a turisztikai hasznosítás kérdésében. A fokozottan védett növény- és állatfajok mellett (amelyek közül többet túra, séta keretén belül megfigyelhetünk) jelentős szarvasállomány is található itt. Különösen dámszarvasból van sok (több mint 130 példány), melyek egy részét haszonállatként tartja az vadgazdaság (OGIJEVICS 2011; BERGHAUER 2012).

3. Nemzeti parkok, természetvédelmi területek

A nemzeti parkok és természetvédelmi területek világszerte az ökoturizmus legfontosabb helyszínei. A nemzeti parkok és természetvédelmi területek fogalmát sokféleképpen értelmezik, de mindenütt elismert értékeket hivatottak védeni. Az esetek többségében ezek olyan periférikus térszínt ölelnek fel, amelyet az ember a sajátos körülményeknek köszönhetően (kiterjedt hegyvidék, vízhiányos vagy éppen elmocsarasodott terület) nem vont hasznosítás alá, vagy csak kis mértékben.

A mai Kárpátalja területén az első védett területet a Keleti-Beszékében hozták létre 1912-ben, majd 1921-ben alakult meg a Máramarosi Pop Ivan Rezervátum. Napjaink antropogén tevékenysége – például az erdőirtások – megfordíthatatlan természeti folyamatokat indítottak el Kárpátalján. Így egyre inkább indokoltá vált a természeti értékek fokozott védelme. Kárpátalja egyedi természeti értékeit három nemzeti park – a Szinevéri, az Ungi Nemzeti Park és az Elvarázsolt Táj –, egy bioszféra rezervátum – Kárpáti Bioszféra Rezervátum –, nyolc tájvédelmi körzet, több száz természeti emlék és kultúrpark óvják fokozottan (Izsák 2009; BERGHAUER 2012) (1. ábra; 1. táblázat).

A Kárpátaljára látogató turisták egyik legkedveltebb célpontja a Szinevéri Nemzeti Park. 1989-ben hozták létre a 40400 ha területű nemzeti parkot, amely elsősorban a Szinevéri-tó festői szépségével, illetve a Gorgánok egyedi élővilágával csalogatja az ide látogató vendégeket. A Kárpáti Bioszféra Rezervátum egy összetett, több különböző helyen lévő védett területet foglal magába, melynek összterülete 108,6 ezer ha, Kárpátalja területének 4,5%-a. 2007-től a rezervátum részét képező hat fokozottan védett terület – négy Szlovákiában található természetvédelmi területtel közösen – az UNESCO természeti örökségének listájára került. Az itt található mérsékeltövi erdők a legutóbbi eljegesedést követően az Európában kialakult őserdők változatos élővilágának sokszínűségét hivatottak megőrizni (whc.unesco.org).

1. ábra. Nemzeti parkok és természetvédelmi területek Kárpátalján

(Forrás: Berghauer 2012)

1. táblázat. A természetvédelmi területek mennyiségi mutatói Kárpátalján

Természetvédelmi terület típusa	Mennyiség (db)	Terület (ha)
Bioszféra rezervátum	1	58035,8
Nemzeti természetvédelmi park	3	87964,3
Regionális tájvédelmi park	2	14961,9
Országos jelentőségű természetvédelmi terület	19	12368,0
Helyi jelentőségű természetvédelmi terület	47	5647,4
Országos jelentőségű természeti emlékek	9	464,0
Helyi jelentőségű természeti emlékek	329	478,2
Védett erdők	9	1183,3
Országos jelentőségű botanikus kertek	1	86,4
Helyi jelentőségű arborétumok	4	37,9
Országos jelentőségű parkművészeti emlékek	1	38,0
Helyi jelentőségű parkművészeti emlékek	31	134,7
Összesen	456	181399,9

(Forrás: Tarpai 2013)

A Kárpáti Bioszféra Rezervátumhoz tartozó legismertebb terület a Huszt mellett található 256 ha-os Nárciszok völgye. A rezervátum részét képezi az Uglja–széleslonkai természetvédelmi terület, amely értékes élővilága mellett az itt található barlangjairól is nevezetes, de ezek egyelőre szervezett keretek között turisták számára nem látogathatóak (SZTEPCSIK 2003).

A nemzeti parkoknak és a természetvédelmi területeknek biztató a turisztikai hasznosítása Kárpátalján, hiszen a nemzetközi és ukrainai tendenciák, valamint a tapasztalatok is azt mutatják, hogy az intakt táj vonzereje, és az ökoturizmus iránti igény folyamatosan növekszik. A megyében a hosszú távú növekedés fontos feltétele, hogy a természeti értékek hasznosítása ésszerű legyen. Mivel Ukrajnában a turizmusnak még nincsenek komoly tradíciói, így a környezetvédelemre fokozott figyelmet kell fordítani, nagyobb hangsúlyt kell, hogy kapjanak a nemzeti parkok és védett területek az ökotudatos gondolkodás formálásában.

III. Következtetések és javaslatok

Kárpátalja ökoturisztikai erőforrásait számba véve könnyen levonható a következtetés, miszerint a vidék jó lehetőségekkel rendelkezik ilyen téren. A jelenlegi turisztikai kínálatban, mely elsősorban egészségturizmusra, síturizmusra, falusi turizmusra épül, nem szerepel az ökoturizmus mint önálló, fejlődésben lévő turisztikai termék. A meglévő ökoturisztikai lehetőségeket sok esetben a megyébe értékesítésre kerülő más turisztikai termékekkel (kulturális turizmus, városi turizmus, falusi turizmus) karöltve, azokat kiegészítve realizálják. Mindez a megye idegenforgalmi kínálatában elsősorban mint túrázás, bakancsos turizmus jelenik meg, melynek volumenéről, gazdasági súlyáról jelenleg nincsenek hiteles adatok.

Az ökoturizmus erőforrásainak eddigiekben vázolt kárpátaljai értékesítésének két fontos színterét emelnénk ki, de mielőtt ezekre rátérnénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a szélesebb értelemben vett ökoturisztikai kínálat egy jelentős része még nincs feltárva Kárpátalján. A tradicionális életvitel, hagyományok helyes megítélése, ökoturisztikai értelmezése egyelőre még várat magára.

A *belföldi* idegenforgalom terén a bakancsos turizmus, természetjárás ökoturisztikai jellegének erősítése emelhető ki mint fejlesztési cél. Ezen belül is a turisták, különösen az erre fogékonyabb fiatal korosztály ökológiai szemléletének fejlesztése, pozitív irányba való terelése tekinthető fontos feladatnak. Ukrajnában a turizmushoz hasonlóan az ökotudatos, környezetkímélő életfelfogás, elsősorban az életszínvonal-küszöb mélységeinek következtében háttérbe szorul. A meglévő adottságokat (nemzeti parkok, természetvédelmi terület, rezervátumok) módszeresen használva ez a felfogás formálható, és ami fontos – és ezt az ukrán szakirodalom is erősen hangsúlyozza (FEDORCSENKO–GYOROVA 2002) –, hogy mindez kis befektetések árán érhető el. Az ökotudatos szemlélet formálásának kiváló lehetőségei a tanösvények, túrák, a sport- és tájékoztatói vetélkedők, melyek

intézményi szinten, programszerűen akár oktatási tantervekbe vagy turistaprogramokba is beépíthetők. Az erre alkalmas túraútvonalak közül már ma is több tucat ismert és hivatalosan is jegyzett Kárpátalján.

Nemzetközi szinten Kárpátalja ökoturisztikai lehetőségei az egyes kiemelt területeken kialakított speciális idegenforgalmi igényeket kielégítő nemzetközi szintű szolgáltatások kiépítésével valósítható meg. Ugyanakkor ebben az esetben nemcsak a lehetőségek kihasználása, a megfelelő források előteremtése jelent külön kihívást, de a régióra, az országra jellemző negatív imázs leküzdése is. Ennek tükrében célszerű a megye ismertségét különleges flórája, faunája, annak nemzetközi „brand”-jén (UNESCO által elismert természeti értékek) keresztül felépíteni. Siker csak megfelelő professzionális megközelítésben érhető el, a turisztikai infrastruktúra vonatkozó részeinek színvonalas fejlesztésével, annak tudatos és rendszerszerű (látogatóközpontok, bemutatóhelyek, tanösvények, túraútvonalak, kilátók, megfigyelők, kerékpáros és lovastúra-útvonalak) szervezésével.

A fenti megállapítások mellett fontos hangsúlyoznunk, hogy Kárpátalja idegenforgalmában tapasztalható spontán fejlesztések nagy veszélyt jelentenek az ökoturizmus és a megye idegenforgalmára egyaránt, hiszen ezek többsége pont azt a természetes közeget fenyegeti, amelyek a vonzást kiváltják, és sajnos negatív példának nem vagyunk híján. A tudatos fejlesztésen túl úgy véljük, hogy fontos olyan lépések, módszerek bevezetése és alkalmazása, amelyek reális képet tárnak elénk a jelenlegi és jövőbeni idegenforgalmi hasznosítás alá vont területek ökoszisztémáinak tűrőképességét, valamint természetes biodiverzitását illetően. Mindez a helyi közösség érdeke is, hogy hosszú távon élhető és megfelelő módon hasznosítható közegben létezzen.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERGHAUER S.: *A turizmus mint kitörési pont Kárpátalján (?) (Értékek, remények, lehetőségek Ukrajna legnyugatibb megyéjében)*. Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola, PhD értekezés. Pécs, 2012, 213 p. http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_berghauer_nv.pdf
- BERGHAUER S. – GYURICZA L.: *Tourism as a possible land use form in Transcarpathia*. In I. Dombay – Zs. Magyari-Sáska (ed): *The role of tourism in territorial development*. IV. International Conference October 7-8, Gheorgheni, Romania, Presa Universitara Clujeana, Babes-Bolyai University Cluj-Napoca, 2011, Faculty of Geography, Ghergheni University Extension, 7–17. p.
- FEDORCSENKO, V.K. – GYOROVA, T.A. (ФЕДОРЧЕНКО В. К. –ДЬОРОВА Т. А.): *Історія туризму в Україні. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ, 2002, Вища Школа, 196 p.
- GYURICZA L.: *Ökoturisztikai fejlesztési lehetőségek – az idegenforgalmi világtrendek tükrében – a szlovén–magyar határ két oldalán*. In.: V. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia. 2009. március 26 – 29., Kolozsvár 123–129. p.
- IZSÁK T.: *Természetvédelmi területek*. In Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. Pécs–Budapest, 2009, MTA Regionális Kutatások Központja, 154–158. p.
- KOHUT E.: *Természetes növényzet*. In Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. Pécs–Budapest, 2009, MTA Kutatások Központja, 147–151. p.
- MICHÁLKÓ G.: *A turizmuselmélet alapjai*. Székesfehérvár, 2007(a), Kodolányi János Főiskola, 224 p.

- PAP, SZ. (ПОП С.): *Природні ресурси Закарпаття*. Ужгород, 2009, Державне видавництво «Карпати», 336 p.
- PÉNZES E. ET AL.: *Országos ökoturizmus fejlesztési stratégia*. Veszprém–Budapest, 2008, Pannon Egyetem, Turizmus Tanszék, 170 p.
- PUCZKÓ L. – RÁTZ T.: *A turizmus hatásai*. Pécs–Budapest, 1998, Aula, Budapest Regionális Kutatások Központja, 140–147. p.
- SÜLYÓK J.: Ökoturizmus. In: *Turizmus Bulletin* V. évf. (2001) 4. szám, 15–20. p.
- СЗТЕПСУК, СЗ. (СТЕПЧУК, С.): *Закарпаття. (Кárpátalja)*. Ужгород, 2003, Поліграфцентр „Ліра”, 120 p.
- TARPAI J.: *A természeti és társadalmi erőforrások szerepe Kárpátalja turizmusfejlesztésében és hatása a területfejlesztésre*. Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola, PhD értekezés. Pécs, 2013, 181 p. http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/TarpaiJozsef_PhD.pdf
- VERÉCZI G.: A Turisztikai Világszervezet ökoturizmus kutatási programja. Magyar Turizmus Rt. *Turizmus Bulletin* VII évf. (2003) 3. szám. 19–24 p.
- OGJEVICS, L. – Beregszászi Erdőgazdaság Beregújfalui Vadgazdasága, állatorvos, 2011 (szóbeli adatközlés – 2011)
- ZSELICZKY I.: *Állatvilág*. In Baranyi B. (szerk.): *Kárpátalja*. Pécs–Budapest, 2009, MTA Regionális Kutatások Központja, pp.147–151.
- whc.unesco.org – <http://whc.unesco.org/en/list/1133> (letöltés ideje 2013)
- <http://ecozakarpatt.gov.ua>
- <http://www.kvvm.hu/index.php?hid=255&pid=11&sid=11>
- „A turizmusról” 15.09.1995 № 324/95-BP; 18.11.2003 № 1282-IV (Törvény). „Про туризм” http://tourlib.net/zakon/pro_turizm.htm (letöltés ideje 2011)
- unwto 2013 – http://dx.tq4w60xqp.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_fitur_2013_fin_1pp.pdf (letöltés ideje 2013)